

ПОТРЕБИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ

А. В. Маргуліс

Становлення, формування людських потреб є явище, іманентно властиве загальному процесові становлення людини. Сформовані у ході еволюційного розвитку природні потреби тваринного предка людини, системи та засоби його предметної і відображувальної діяльності по задоволенню потреб є природничою основою власне людських потреб: природні потреби зумовили появу праці, якісно нової матеріальної діяльності, яка, у свою чергу, змінила і перетворила природні потреби тваринного предка у людські.

Перехід до трудової діяльності завершує розвиток вищих форм біологічної діяльності. Він підготовлений всією попередньою еволюцією діяльності тваринного предка людини і, з одного боку, кладе кінець біологічній діяльності як головній визначальній формі зв'язку з середовищем, а з другого, — знаменує початок історичної діяльності — виробництва. Як і в усьому світі, зв'язок між людиною і природою реалізується за допомогою діяльності. Однак діяльність людини спрямована не на пристосування організму, його потреб до умов зовнішнього середовища, а навпаки — на пристосування умов середовища до потреб організму. Цей перехід від предметної діяльності тваринного предка до практичної, трудової системи діяльності людини і є центральний, істотний момент, стрибок, що дає нову якість — людину та її потреби. Якісно нова діяльність є і спосіб існування людини, і знаряддя формування її істотних сил, в тому числі і потреб.

Процес переходу від біологічної діяльності тваринного предка людини до трудової діяльності розглядається в літературі про антропогенез як процес саморозвитку, передумовами якого є функціональні характеристики тваринного предка, які містять у собі дійсні можливості розвитку діяльності знаряддевого типу. Сучасні наукові дані про антропогенез свідчать, що вже в рамках біологічної діяльності відбувається формування тваринних за своїм характером форм трудової діяльності, що «природна діяльність за допомогою знарядь в її елементарній формі, тобто основна структура знаряддевої діяльності, необхідна для дальшого розгортання у власне людську працю, може скластися і дійсно складається на стадії вищих тварин»¹. Такими природними формами знаряддевої діяльності стали, за Марксом, твариноподібні, інстинктивні форми праці². (Докладний аналіз конкретного процесу та характеру перетворення одного типу діяльності у другий в умовах антропогенезу не входить у завдання даної статті).

¹ Б. М. Туrowsкий. Труд и мышление, М., 1963, стор. 120.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

Найважливішим наслідком якісно нової діяльності було те, що вона, змінивши характер біологічної еволюції¹, поклала початок соціальної революції, людській історії.

Таким чином, і на рівні біологічної, і на рівні соціальної форми руху матерії *способом задоволення потреб є повна діяльність: у тварин — біологічна, у людини — трудова, практична діяльність*. Наступність типів діяльності — наслідок саморозвитку і переходу одного типу діяльності у другий. Різниця у характері діяльності зумовлює якісну різницю самих потреб тварини та людини, бо центральним моментом, основою їх формування та розвитку, який відбувається у процесі взаємодії з середовищем (природним і суспільним) є діяльність. Разом з тим, діяльність як зв'язуюча ланка між середовищем та діючим суб'єктом, є, з одного боку, відображенням особливостей, властивостей та якостей діючого суб'єкта, а з другого — відображенням умов середовища. Тому з'ясування суті потреб обов'язково вимагає аналізу їх суперечливого зв'язку з усім комплексом діяльності людини.

Людська діяльність, як і біологічна діяльність тварин, предметна, і в цьому їх спільність. Але трудова діяльність — це така предметна діяльність, яка є *продуктивною діяльністю*. В цьому її специфіка і корінна причина великої дистанції між двома видами предметної діяльності. Діяльність і людини і тварини спрямована на оволодіння предметом потреби. Але, якщо в останньому випадку предмет потреби — природна річ, в її, так би мовити, природно готовому вигляді, то у першому випадку предмет потреби — продукт, породжений працею, зроблений з природної речовини за законами природи. «Істотна відмінність людського суспільства від суспільства тварин полягає у тому, — писав Ф. Енгельс, — що тварини у кращому випадку *збирають*, тоді як люди *виробляють*. Вже одна ця — єдина, але фундаментальна відмінність робить неможливим перенесення, без відповідних застережень, законів тваринних суспільств на людське суспільство»².

І якщо у випадку тваринної діяльності розвиток потреб йде еволюційним шляхом відповідно до мінливих умов середовища, то людина, завдяки доцільній виробничій діяльності, сама пристосовує різні речовини природи до певних людських потреб і відтворює себе як людину. Для задоволення своїх потреб людина працює і тим самим, відзначає К. Маркс, вона опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою і природою, тобто, приводячи у рух свої природні сили (руки, ноги, голову та пальці), людина стає спроможною привласнювати речовину природи у формі, придатній для її власного життя³.

Така зміна характеру діяльності веде до того, що діяльність людини безпосередньо не спрямована на задоволення потреб, тобто вона спрямована не на пряме оволодіння знаряддям праці, за допомогою якого у дальшій діяльності природний предмет (предмет праці) перетворюється та пристосовується до потреб, стаючи продуктом праці. Таким чином, дистанція між потребою та її предметом збільшується. Але це збільшення заповнюється доцільною діяльністю за допомогою знарядь праці, що і зумовлює нове (у порівнянні з тим, як це спостерігається

¹ Щодо характеру біологічної еволюції людини у нашій літературі є різні точки зору. Одні автори доводять, що вона взагалі припинилась, що вид *Homo sapiens* завершив свою біологічну еволюцію. Інші вважають, що внутрішня видова еволюція відбувається і буде відбуватись у майбутньому. (Див. про це, зокрема, оглядову статтю Д. А. Бирюкова «Основные философские проблемы эволюционной физиологии высшей нервной деятельности» у зб. «Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии», Изд-во АН СССР, М., 1963).

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 34, стор. 137.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 23, стор. 175. Далі поняття «трудова діяльність» використовується у розумінні, зазначеному К. Марксом.

у тваринному світі), якісно інше співвідношення між потребами людини, її діяльністю та результатом цієї діяльності. Адже ж тепер предмет потреби не є простою поживою, яка має біологічний смисл, біологічне значення. Він профільтрований, пристосований до потреб за допомогою певних знарядь праці. Задоволення потреб залежить не просто від наявності у природному середовищі тих чи інших предметів, спроможних стати предметом потреби, а головним чином — від характеру та рівня розвитку праці, практичної продуктивної діяльності, яка постачає продукти для задоволення потреб. У зв'язку з цим зрозуміло, що трудова діяльність має зворотний вплив на людину та її потреби відповідно до своєї власної логіки розвитку. Людина, відзначав К. Маркс, впливаючи на природу і змінюючи її, у той же час змінює і свою власну природу, розвиває сили, що дримають у ній та підкорює гру цих сил своїй власній владі¹.

Останнє і зумовлює те, що біологічні потреби людини перестають бути тільки такими, а стають разом з тим і продуктом історичного розвитку. Завдяки трудовій діяльності людини, її природні сили виявляють себе у новій якості через призму специфічних рис та особливостей, породжених продуктивною діяльністю. Так само, як предмет потреби зазнає змін, так і біологічні потреби перетворюються у біосоціальні. Вони втягуються в історію, розвиваючись у діалектичному взаємозв'язку з матеріальною діяльністю.

У процесі розвитку матеріальної діяльності відбувається не тільки якісне перетворення біологічних потреб у людські матеріальні потреби — принципово новий тип матеріальних потреб. На цій основі виникають специфічно людські нематеріальні потреби: соціально-політичні та духовні. Поява останніх викликала до життя особливі сфери трудової діяльності людей, вірніше, одночасно, з формуванням на основі матеріальної діяльності соціально-політичних та духовних потреб йшов процес диференціації трудової діяльності. З виникненням соціально-політичної та духовної сфер, в яких зайнята певна частина суспільства, що не зв'язана з матеріальною діяльністю, безпосередній розвиток соціально-політичних потреб відбувається у процесі суперечливої взаємодії цих потреб з соціально-політичною діяльністю, а духовних — з духовною діяльністю, але на основі загальної залежності їх від матеріальної діяльності.

Таким чином, з ускладненням людської діяльності ускладнюються і диференціюються людські потреби. А суспільство стає складною системою потреб, яка задовольняється не менш складною системою людської діяльності і яка змінюється із зміною суспільних форм цієї діяльності.

Вихідним стимулом, рушійною силою діяльності людини (як у генетичному, так і в історичному плані) є її потреби. Але вони — лише одна сторона єдиного процесу обміну речовин між людиною і природою. Другою, притому визначальною, стороною є трудова діяльність (а у ній — матеріальна діяльність), яка опосередковує взаємозв'язок людини і природи і від якої залежить реалізація та розвиток потреб. У процесі взаємодії потреби та діяльність людей немов постійно міняються місцями з точки зору визначального впливу одне на одного. Потреби — першою причиною діяльності — є разом з тим результатом цієї діяльності. Саме тому, що потреби людини — результат її продуктивної діяльності, вони й спроможні у великій, визначальній мірі впливати на дальший розвиток трудової діяльності. Діалектична взаємодія, суперечливий взаємозв'язок — основне джерело їх розвитку, джерело

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

усього суспільного прогресу. Безперервний взаємозв'язок потреб і людської діяльності — постійна умова існування, розвитку та удосконалення суспільства.

Так само, як кожне нове покоління, вступаючи у трудове життя, знаходить продуктивні сили, здобуті попередніми поколіннями, та відповідну суспільну форму виробництва, так знаходить воно і засвоює певні історичні потреби. Ці потреби, існуючі засоби їх задоволення — також об'єктивні. Кожний ступінь розвитку трудової діяльності є одночасно і певним ступенем у розвитку системи потреб суспільства, тому що людська діяльність не автаркічна, вона — засіб, знаряддя задоволення та розвитку людських потреб.

Специфічна людська діяльність — це не тільки продуктивна діяльність, яка пристосовує речовини природи до людських потреб. Це разом з тим і доцільна діяльність. «Людина не тільки змінює форму того, що дане природою; у тому, що дано природою, вона здійснює разом з тим свою свідому мету, що як закон зумовлює спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкорити свою волю. І це підкорення не є одиничний акт»¹ (курсив наш. — А. М.).

Людське суспільство як діючий суб'єкт² є, таким чином, єдністю об'єктивного і суб'єктивного, матеріального та ідеального, а історичний розвиток людства, з одного боку, — об'єктивно детермінований матеріальними умовами і на цій основі, з другого боку, свідомо твориться самою людиною.

Яким же чином реалізується взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного в суб'єкті у процесі розв'язання суперечності між останнім та природою (об'єктом) безвідносно до тієї чи іншої форми? Або, інакше кажучи, що являє собою механізм історичної діяльності суспільства, які ті основні ланки, що за їх допомогою відбувається взаємопроникнення об'єктивного і суб'єктивного, і в свою чергу, об'єктивні матеріальні відносини охоплюються суб'єктивним фактором, в результаті чого має місце реальна доцільна діяльність як функція діючого суб'єкту?

(Однак чи правомірна постановка цього питання у такій загальній формі? Зрозуміло, правомірна. Марксизм, розкривши конкретно-історичний характер розвитку суспільства і відзначивши загальний об'єктивний критерій для його наукового аналізу — той чи інший економічний базис — зовсім не заперечує, а, навпаки, передбачає з'ясування того загального, спільного, що є в усіх формаціях. Передбачає з'ясування цього спільного саме на основі конкретно-історичного аналізу, а не у вигляді апріорних домислів філософів, економістів тощо, бо тільки таким чином — шляхом конкретно-історичного аналізу загального і специфічного — можна проаналізувати і встановити закономірний характер історичного розвитку суспільства).

Вихідними посилками історичного розвитку є природа та суспільство (у даному випадку ми розглядаємо не етап формування, а ідеальний цикл вже сформованого суспільства). У процесі розв'язання суперечностей між природою (об'єктом) та суспільством (суб'єктом) відбувається формування та розвиток об'єктивної матеріальної основи суб'єкта — його матеріального виробництва, тобто предметно-практичних³ відношень людей до природи і — на цій основі — одне до одного.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

² Суб'єкт — свідомий носій дії. Щодо розуміння сутності суб'єкта ми однієї думки з В. І. Черновим, який говорить: «...суб'єкт не тільки носій доцільної діяльності, свідомої дії, але свідомий самого себе діяч, що відрізняє себе від зовнішнього світу». (В. І. Чернов. Аналіз філософських категорій, «Наука», 1966, стор. 175).

³ К. Маркс підкреслював, що відношення людини до природи з самого початку є практичні відношення, основані на дії (Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 364).

Людина стала людиною завдяки матеріальній практичній діяльності і не може, залишаючись людиною, не розвивати її.

За допомогою діяльності, її результатів суспільство задовольняє свої потреби, розвиває їх, формує нові потреби, які, у свою чергу, стимулюють функціонування та розвиток діяльності. Але це значить, що суперечність між природою і суспільством, яка розв'язується у ході історичного розвитку суспільства за допомогою виробництва, виявляється як суперечність між історично певною діяльністю суб'єкта та певною системою його потреб. Між системою діяльності того чи іншого історичного суб'єкта та системою його потреб, що склалася історично, і знаходиться період опосередкування об'єктивного суб'єктивним, період, який охоплює окремих цикл безперервного історичного руху суспільства. Розгляньмо основні ланки цього ідеального циклу.

Сформовані у процесі діяльності та за допомогою її результатів потреби того чи іншого історичного суб'єкта (у класовому суспільстві — класу, усвідомлюючись, виявляються як *інтереси*. Інтерес є форма вираження потреби. Він є усвідомлення (індивідуальне, або суспільне) необхідності, тоді як потреба і є сама об'єктивна необхідність, сформована у процесі взаємодії суб'єкта з об'єктом, з навколишнім природним та суспільним середовищем, якщо розглядати розвинуте людське суспільство.

Інтерес є така ланка у динаміці діючого суб'єкта, в якій відбувається первісна зустріч об'єктивного з суб'єктивним, коли об'єктивне набуває суб'єктивного виразу, а суб'єктивне насичується об'єктивним змістом. Тобто на етапі інтересу об'єктивне виявляється як суб'єктивне відношення суб'єкта до предметів зовнішнього світу, як суб'єктивний стан суб'єкта, зумовлений його потребами.

Як відзначалось, потреби — результат взаємовідношень суб'єкта і об'єкта, їх задоволення лежить на шляху встановлення зв'язку з об'єктом, а тому самого усвідомлення потреб не досить. Необхідний момент у цьому процесі — усвідомлення об'єктивних умов задоволення потреб, певне зіставлення потреб з цими умовами, що також входить у таке явище, як інтерес.

Ускладнення зв'язків та відношень суб'єкта і об'єкта веде до ускладнення та зростання потреб суб'єкта, а значить, — і інтересів. Однак інтереси, як усвідомлення потреб і як суб'єктивна спрямованість, активність назовні, мають і певну, відносну самостійність щодо потреб. Інтереси рухливіші від потреб, вони не завжди відбивають дійсні потреби суб'єкта, нарешті, вони можуть бути безпосередньо не пов'язані з потребами того чи іншого окремого суб'єкта (людини, групи і т. п.), але вони так чи інакше пов'язані з потребами суспільства як цілісного історичного суб'єкта.

Членування інтересів, їх диференціація відбувається на основі відображувальної та пізнавальної діяльності, яка опосередковує практичну діяльність, що безпосередньо задовольняє потреби суб'єкта. Тобто інтерес, відбиваючи потреби суб'єкта, безпосередньо зв'язаний з пізнавальною, відображувальною діяльністю. Потреби людини, відбившись у свідомості, в процесі пізнавальної діяльності (остання безпосередньо обслуговує практичну діяльність, за допомогою якої виробляються об'єкти матеріальних, соціально-політичних та духовних потреб) стимулюють її суб'єктивну спрямованість, активність, що виявляється як інтереси. І незалежно від того, стосується це сфери матеріальних, соціально-політичних, духовних чи інших інтересів, всі вони зв'язані з певним рівнем пізнавальної діяльності, бо кожна з сфер діяльності, у тому числі і духовна, її потреби відбиваються у свідомості. Тому матеріальні інтереси виявляються як суб'єктивне відображення матеріальних потреб,

соціально-політичні — соціально-політичних, а духовні — духовних потреб. Останнє, зрозуміло, зовсім не значить, що інтереси є явище «чистої» свідомості та волі, в них синтезуються об'єктивне і суб'єктивне. Об'єктивне у людській діяльності (або у суспільній формі руху матерії), щоб реалізуватись, повинно пройти через свідомість суб'єкта, через весь його духовний світ, тобто через систему, яка контролює зв'язок з зовнішнім світом. Явище, яке виникає при відображенні потреби у духовному світі суб'єкта і яке стимулює свідоме шукання умов задоволення потреб, виражається категорією інтересу.

Оскільки сфера духовного відносно самостійна сфера, остільки інтерес може виявлятися певною мірою незалежно від об'єктивних факторів, які його викликали, від потреб. Інтерес, виявлений до нового предмета, товару, будь-якого об'єкта, приводить у процесі споживання, тривалого вживання останнього до формування відповідної потреби, яка стимулює у свою чергу, певний інтерес (наприклад, потреба творити добро, потреба панувати, потреба курити і т. д.). Потреба і інтерес, таким чином, діалектично взаємопов'язані, впливають одне на одного. Однак в основі інтересу завжди лежить певна потреба.

У процесі реалізації потреб інтерес — це лише одна ланка. Другою ланкою є мета. Для задоволення потреби потрібен реальний предмет потреби, який, перш ніж стати дійсною реальністю, уявляється людині в ідеальному вигляді. Інакше кажучи, задоволення потреб людини вимагає не тільки усвідомлення самої потреби та навколишніх умов, але й усвідомлення, залежно від існуючих умов, предмета потреби, здатного її задовольнити, тобто необхідним є формування ідеального образу предмета, який стане дійсністю, реальним предметом потреби як результат трудової діяльності. Ідеальний образ предмета потреби, який формується на основі свідомого аналізу і зіставлення потреб, що виникають об'єктивно, та реальних умов їх задоволення, і є м е т а. Якщо інтерес стосується тієї частини пізнавально-досліджувальної діяльності, яка аналізує умови задоволення тих чи інших потреб, то мета завершує цю діяльність, вірніше, вона завершується формуванням мети наступної практичної діяльності.

Практична діяльність людини зумовлюється тепер метою як законом. Тому людська діяльність є цілеспрямованою, доцільною. Досягнення мети, у свою чергу, стимулює інтереси людини, суспільства, тобто діючого суб'єкта. Однак мета — це ідеальна форма, яка завершує опосередкування об'єктивного суб'єктивним, що починається на етапі інтересу¹. Оскільки мета безпосередньо зв'язана з інтересом і тільки через нього — з потребою, оскільки в ній у найбільш синтезованому вигляді виявляється результат опосередкування об'єктивного суб'єктивним, причому виявляється так, що тепер суб'єктивне (мета) веде за собою всю діяльність суб'єкта. І в зв'язку з цим, як писав В. І. Ленін, людині здається, що її цілі взяті поза світом, від світу незалежні. «На ділі, — відзначав В. І. Ленін, — цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його, як дане, наявне»².

Зрозуміло, що у реальному життєвому процесі вироблення (формування) мети визначається складним комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлює більшу або меншу міру відповідності

¹ Тому помиляються, на наш погляд, ті автори, зокрема, Я. А. Кронрод, С. П. Фігурнов, які розглядають, наприклад, мету матеріального виробництва як об'єктивне явище. Я. А. Кронрод так і називає її «об'єктивною метою виробництва» (Див. Я. А. Кронрод. Вступна стаття до книги О. Шика «Економіка. Інтереси. Політика», «Прогресс», М., 1964, стор. 32).

² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 174.

мети об'єктивній реальності. Але всяка мета в кінцевому підсумку зумовлена потребами та об'єктивними умовами.

У меті об'єктивне в такій мірі охоплюється суб'єктивним, що воно (об'єктивне) стає смыслом життя, існування даного суб'єкта. Ось чому мета є безпосереднім стимулом тієї чи іншої діяльності суб'єкта.

Реалізація мети передбачає послідовну систему дій суб'єкта, в результаті яких ідеальний внутрішній образ бажаного майбутнього втілюється у реальну дійсність, об'єктивується. Самі дії суб'єкта тепер безпосередньо регулюються метою, їй підпорядковані. Разом з тим на цьому етапі визначальним елементом є не теоретична, пізнавальна діяльність, а практична (тут не створюються уявлення, не формулюються поняття, ідеї та ін.), в результаті якої створюється не ідеальний, а реальний предмет потреби, який, однак, створюється як реалізація мисленого, ідеального образу, ідеального об'єкта, створеного на попередньому етапі — в процесі відображувальної теоретичної діяльності.

Таким чином, на етапі практичної діяльності мета об'єктивується, образ предмета потреби втілюється в об'єктивний предмет. Але, з другого боку, у цьому процесі відбувається суб'єктування об'єкта, який свідомо пристосовується до потреб суб'єкта. Як такий, він не просто зовнішній щодо суб'єкта об'єктивний предмет, свідомо створений, або свідомо використовуваний об'єкт. Він — предмет для суб'єкта, створений у процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Але у процесі взаємодії змінюється як засіб взаємодії — виробнича продуктивна діяльність, — так і під її впливом потреби суб'єкта, задоволенню яких вона служить. Тому проаналізований цикл суспільного розвитку знову повторюється, тільки це відбувається на новій, в основному на більш розвинутій і вищій основі. При цьому треба мати на увазі, що змінюються не тільки об'єктивні фактори, але і суб'єктивні умови, і в залежності від характеру зміни тих і других змінюється і характер взаємопроникнення об'єктивного і суб'єктивного. Однак основою майбутньої взаємодії суб'єкта та об'єкта будуть об'єктивні умови.

Отже, окремий ідеальний цикл механізму історичної діяльності можна схематично уявити собі так: суперечливі взаємовідношення історичного суб'єкта і об'єкта (природне та суспільне середовище) → економічні, матеріальні відношення, які складаються у процесі взаємодії об'єкта та суб'єкта → історично сформована система об'єктивних потреб суб'єкта → відображення потреб духовному світі суб'єкта у формі інтересів, які характеризують єдність об'єктивного та суб'єктивного → мета як ідеальний образ майбутнього предмета потреби → доцільна діяльність суб'єкта (суперечливі взаємовідношення суб'єкта і об'єкта).

Зрозуміло, що ця схема механізму історичної діяльності людей істотно спрощує характер реальної історичної діяльності, що вона — лише певна модель, яка наближено відображає характер цієї діяльності. Але, мабуть, саме у такій формі — у формі системи категорій — можна розкрити суть механізму такої діяльності, яка виступає як синтез об'єктивного і суб'єктивного. Однак не викликає сумніву те, що разом з трудовою діяльністю важливою ланкою цього механізму є потреби того чи іншого історичного суб'єкта. Тому розгорнутий аналіз потреб суспільства уявляється надзвичайно важливою проблемою, з'ясування якої сприятиме поглибленому розумінню складних процесів суспільного розвитку.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВИРОБНИЧИЙ КОЛЕКТИВ»

Є. Л. Уварова

У світлі вимог Програми КПРС, рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК партії та рішень XXIII з'їзду КПРС дуже актуальним як у теоретичному, так і практичному аспектах є всебічний аналіз розвитку виробничого колективу.

Економічна реформа дозволила привести в дію всі резерви виробництва, посилила господарську самостійність підприємства, збільшила довір'я до виробничого колективу, але й підвищила міру відповідальності його перед суспільством.

Введення госпрозрахункових відносин у всіх ланках виробничого колективу, колективна матеріальна зацікавленість створили сприятливі умови для розвитку активності, творчості всіх членів колективу. Реалізація всіх резервів підприємства вимагає високого рівня наукової організації праці, економічного аналізу, обліку, планування та ін.

Відомо, що колектив є одним з найважливіших резервів виробництва, додатковою виробничою і виховуючою силою. Але до останнього часу в літературі, присвяченій проблемі суспільство — колектив — особа, незаслужено мало уваги приділялось визначенню, з'ясуванню суті виробничого колективу, хоч питання колективізму взагалі досліджені досить широко.

Як радянські, так і закордонні соціологи-марксистки (О. П. Целікова, С. Т. Федоренко, В. І. Іванов, М. В. Рібакова, Я. Енгст, Г. Бек, Г. Селзам та ін.) розглядають лише окремі сторони принципу колективізму. Питання моральної діяльності соціалістичного колективу, взаємовідносин колективу і особи розглянуті в статтях М. Т. Журавкова, М. І. Мішина, Ю. П. Францева, В. К. Бакшутова та ін. Деякі автори вказують на нові явища, які характеризують зміцнення і розвиток соціалістичного колективізму¹.

Проте майже немає праць, в яких би проблема виробничого колективу розглядалась в її сучасному теоретичному і практичному стані, виявлялись всебічні умови розвитку суспільних і особистих інтересів членів колективу.

Але перш ніж перейти до визначення виробничого колективу, звернімося до характеристики трудового колективу взагалі, який є родовим поняттям щодо виробничого колективу.

¹ Див. П. Кряжев. Общество и личность. Госполитиздат, М., 1961; зб. «Человек и эпоха», изд-во «Наука», 1964; В. П. Тугаринов. Общество и личность. Изд-во «Знание», Н. И. Воронов и Ф. Г. Михайлов. Общество, коллектив, личность. Изд-во «Знание», 1964; зб. «Коммунизм и личность». Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, 1966; Н. Г. Тихонова. Передовой коллектив — основная ячейка воспитания, Л., 1965 та ін.

Економічною основою виникнення і розвитку соціалістичних трудових колективів є виробничі відносини, які базуються на суспільній власності і відбивають однакове, рівне відношення всіх людей до засобів виробництва.

Але колектив не створюється тільки однією об'єктивною економічною базою. Колектив є лише колективом в тому випадку, якщо він являє собою єдину організаційну цілісність.

Організаційну оформленість, як головну ознаку колективу, на перший план висував А. С. Макаренко. Він писав: «Колектив — це вільна група трудящих, згуртованих єдиною метою, єдиною дією, організована, що має органи керівництва, дисципліни і відповідальності»¹, «...це є цілеспрямований комплекс осіб, організованих, що володіють органами колективу»², «...соціальний живий організм, який тому і організм, що має органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність...»³.

Звичайно, не всяка організація є ознакою справжнього колективу. Так, у капіталістичних країнах організація праці робітників на багатьох підприємствах доведена до досконалості, та, незважаючи на це, проблема встановлення колективістських взаємовідносин залишається там не розв'язаною. Капіталістичні виробничі відносини, засновані на пануванні власників капіталу та пригніченні неімущих, неминуче зумовлюють деспотичний характер організації і тоталітарні форми і методи управління людьми,⁴ бо «єдність» робітників та управляючих на капіталістичних підприємствах є вигаданою єдністю експлуатованих та експлуаторів.

Справжній трудовий колектив, що виникає тільки при соціалізмі, є таке об'єднання людей, яке організоване на принципі централізму, поєднаного з широко діючою демократією. Як відзначалось вище, виробничий колектив, який ми розглядаємо, є одним з видів трудового колективу взагалі⁴.

В радянському суспільстві демократичні основи діяльності виробничих колективів представлені трьома взаємодіючими і доповнюючими одна одну ланками: двома всередині колективу — це, по-перше, виробничі наради, колегіальність та інше, по-друге, громадські організації, що діють у рамках того ж колективу підприємства (партійні, комсомольські, профспілкові, які побудовані на принципах демократичного централізму) і однією ланкою поза рамками даного підприємства, в масштабах району, області, республіки і всієї країни, — це Ради і сукупність різних громадських організацій на чолі з Комуністичною партією. Все це єдина система демократичного управління виробництвом, в якій поєднуються контроль «знизу» і ініціатива з забезпеченням необхідної виробничої дисципліни і централізованого планування «зверху».

Треба підкреслити, що ідейно-психологічною основою об'єднання радянських людей у цілеспрямовані колективи, що успішно виконують свої громадські функції, є марксистсько-ленінська ідеологія і соціалістична психологія радянського народу. Виходячи з цього, кожний соціалістичний колектив характеризується певним ступенем ідеологічної

¹ А. С. Макаренко. Соч., т. VII, Изд-во АПН, М., 1958, стор. 133.

² А. С. Макаренко. Соч., т. V, стор. 210.

³ Там же.

⁴ У радянській соціологічній літературі поняття «трудоий колектив» і «виробничий колектив» іноді ототожнюються. Цю точку зору підтримує, наприклад, В. А. Дзюбанов (див. Тезиси конференції «Молодежь и социализм», секция № 6, 1967, стор. 48). Це навряд чи вірно, бо виробничий колектив має безпосереднє відношення до виробництва матеріальних цінностей, що не характеризує інші види трудових колективів.

і психологічної єдності, що зумовлює спільну цілеспрямованість і відповідальність за доручену справу людей, які входять до нього.

Вперше дослідження сутності соціалістичного виробничого колективу, комплексний аналіз важливих сторін його діяльності здійснені групою соціологів на чолі з професором І. І. Кузьміновим. У статті «Основное производственное отношение социализма и коммунизма», визначивши основні виробничі відносини соціалізму як відносини колективізму, І. І. Кузьмінов говорить про необхідність глибокого аналізу відносин, які складаються і всередині виробничого колективу, і між виробничими колективами¹. В роботі досліджуються деякі умови ефективної діяльності колективів, конкретні виявлення співробітництва між ними (спеціалізація та кооперування підприємств, матеріально-технічне постачання, взаємний обмін виробничо-технічним досвідом), аналізується роль соціалістичного змагання в розвитку виробничих відносин.

Автори збірника статей «Социалистический производственный коллектив» (1964) по суті вперше в радянській соціології досліджують природу соціалістичного виробничого колективу, що являє собою об'єднання рівних і вільних трудівників, які за допомогою засобів виробництва, що становлять їх колективну власність, здійснюють виробництво для досягнення єдиної мети, визначеної народно-господарським планом². У цьому збірнику розкривається роль виробничого колективу в удосконаленні форм стимулювання праці, у підвищенні продуктивності праці, у забезпеченні сталого виробничого колективу, участі його в керуванні виробництвом, а також показано значення кадрів економістів в організації ефективної роботи виробничого колективу.

Всі автори, що займаються даною проблемою, так або інакше звертаються до визначення поняття «виробничий колектив» (уніфікованого визначення цього поняття досі не існує). Наприклад, професор І. І. Кузьмінов виробничим колективом вважає «систему відносин і руху товариського співробітництва та взаємодопомоги для досягнення загальної мети»³.

На нашу думку, таке визначення дуже загальне, нечітке, бо ознаки, що на них вказує автор як на характерні для виробничого колективу (товариське співробітництво, взаємодопомога, загальна мета), можна віднести до будь-якого колективу взагалі. Отже, воно не відбиває специфіки, суті виробничого колективу.

З точки зору В. А. Дзюбалова, соціалістичний виробничий колектив — «стале об'єднання робітників з єдиною організацією спільної трудової діяльності і єдиними формами керування, що характеризується спільністю основних цілей, товариським співробітництвом і певним ступенем згуртованості»⁴.

Таке визначення теж можна застосувати до будь-якого соціалістичного колективу, бо кожний колектив в нашому суспільстві є сталим об'єднанням робітників, які мають єдину організацію спільної трудової діяльності, єдині форми керування, спільність основних цілей, товариське співробітництво, певну ступінь згуртованості.

В. Ф. Клепиков, визначаючи виробничий колектив, цілком справедливо підкреслює, що суспільна власність і колективне виробництво зу-

¹ І. І. Кузьмінов. Основное производственное отношение социализма и коммунизма, зб. «Основные производственные отношения социализма», Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, М., 1965.

² Див. зб. «Социалистический производственный коллектив», М., 1964.

³ І. І. Кузьмінов. Основное производственное отношение социализма и коммунизма. Зб. «Основное производственное отношение социализма», стор. 25.

⁴ В. А. Дзюбалов. О понятии «производственный коллектив». Вопросы философии и психологии, в кн. «Сб. работ аспирантов ЛГУ», вып. 1, Л., 1965, стор. 8.

мовляють спільність корінних економічних інтересів, цілей та завдань вільних від експлуатації робітників, об'єднують їх і визначають відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги¹. Але він ототожнює поняття «підприємство» і «виробничий колектив», що, на наш погляд, буде правильним тільки тоді, коли ототожнювані поняття неодмінно пов'язуються з виробничим процесом, чого названий автор не робить.

Найближчим до істини слід вважати визначення виробничого колективу, яке дав В. С. Сластьоненко: «Соціалістичний виробничий колектив — це сформоване внаслідок встановлення суспільної власності на засоби виробництва об'єднання вільних від експлуатації робітників, що здійснюють виробництво на основі відносин товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги для досягнення єдиної мети в рамках загальнодержавного плану»².

Але це визначення не враховує ролі колективу у формуванні особи, її потреб, її інтересів. Для того щоб чітко уявити цю роль, звернімося до сучасної класифікації виробничих колективів.

У марксистсько-ленінській соціології всі суспільні системи, як правило, поділяють на два протилежних типи: експлуататорські, засновані на пануванні і гнобленні, на приватній власності, — і колективістські, основою яких є суспільна власність на засоби виробництва, товариське співробітництво і взаємодопомога вільних від експлуатації людей. Така класифікація є загальною методологічною основою для розуміння розвитку людського суспільства.

Які ж принципи треба покласти в основу більш детальної класифікації виробничих колективів соціалістичного суспільства?

А. С. Макаренко, розв'язуючи цю проблему, брав за основу класифікації характер і тривалість контактів, що існують між членами колективів, і поділив колективи на первинні і основні.

«Первинним колективом треба назвати такий колектив, — писав А. С. Макаренко, — в якому окремі його члени виявляються в постійному діловому, дружньому, побутовому і ідеологічному об'єднанні», тобто це такі колективи, члени яких справляють один на одного безпосередній вплив за допомогою сталого особистого спілкування. В наш час первинні колективи іноді називають «контактними»³.

Основним колективом А. С. Макаренко називав таке об'єднання, яке включає ряд первинних колективів. Члени основного колективу спілкуються один з одним не довго, вони пов'язані не безпосередньо, а опосередковано, через централізоване керівництво, традиції, тимчасові контакти. В радянській соціологічній літературі основні колективи іноді називають «загальними».

Треба підкреслити, що такий поділ А. С. Макаренко пропонував для будь-якого трудового колективу.

Враховуючи специфіку виробничого колективу, тобто насамперед його відношення до виробництва матеріальних благ, ми прийшли до висновку, що виробничий колектив, як частка трудового колективу, завжди буде первинним, а колектив підприємства, як трудовий колектив, — основним. Інакше кажучи, ми вважаємо, що колектив всього підприємства не можна назвати виробничим колективом, бо поряд з виробничим він об'єднує і цілий ряд колективів, що не мають безпо-

¹ В. Ф. Клепиков. Предприятие как социалистический производственный коллектив, зб. «Основные производственные отношения социализма», Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, М., 1965.

² В. С. Сластененко. Социалистический производственный коллектив и эффективность производства, «Мысль», М., 1966, стор. 12.

³ А. С. Макаренко. Соч., т. IV, 1957, стор. 164.

середнього відношення до виробництва матеріальних цінностей, наприклад, бухгалтерію, молодший обслуговуючий персонал та ін.

Розглядаючи зв'язки між первинними і основними колективами, треба підкреслити, що основний колектив не є механічною сумою первинних, а якісно новою спільністю, де ускладнюються суспільні відносини людей і колективістські зв'язки.

Якщо в первинному колективі згуртованість виробляється насамперед у процесі безпосередніх особистих зв'язків і відносин, то в основному колективі — за допомогою єдності організаційної структури, розпоряджень і рішень. Зв'язки людей в такому колективі все більше опосередковуються. Це сприяє зростанню ролі організаційних відносин, тому тут посилюється значення духовної, ідейної спільності колективу.

Відомо, що основною формою, в якій діє виробничий колектив, є промислове підприємство (завод, фабрика тощо). «Соціалістичне державне виробниче підприємство є основною ланкою народного господарства СРСР, його діяльність будується на сполученні централізованого керівництва з господарською самостійністю і ініціативою підприємства»¹.

Виходячи з цього, основним виробничим колективом слід вважати колектив робітників даного підприємства. Тоді первинними будуть колективи бригади, дільниці, цеху, тобто такі колективи, в яких люди постійно перебувають у безпосередньому контакті у процесі трудової діяльності.

Виробничий колектив, як основний соціальний осередок соціалістичного суспільства, не тільки ефективно використовує матеріальні ресурси (засоби виробництва, фінансові асигнування тощо), він активно впливає на зростання, моральне виховання, постійне піднесення культури праці й побуту своїх членів, забезпечує активну участь членів колективу в господарському і суспільно-політичному житті країни.

Найважливішу особливість соціалістичного виробничого колективу зумовлює соціалістичний спосіб виробництва і розподілу. Виробництво завжди було і є суспільним, але суспільний характер його виявлявся у різних формах на різних ступенях розвитку людського суспільства. В родовій і сімейній общині виробництво здійснювалось в безпосередньо колективній формі. Спільне володіння спільними знаряддями і засобами праці — характерна риса колективної форми суспільного виробництва. Сільській общині, середньовічному цехові, мануфактурі властива індивідуальна форма суспільного виробництва. Необхідність в колективній формі виникає з розвитком складної машинної техніки. Але цьому заважала приватна власність. Тільки суспільна власність на знаряддя та засоби виробництва створює необхідні умови для колективної форми суспільного виробництва, для виникнення і розвитку соціалістичних виробничих колективів.

На противагу «сурогатам колективності» експлуататорів, удаваній колективності, соціалістичний колектив, заснований на суспільній власності, соціалістичному демократизмі і марксистській ідеології, стає справді вільним об'єднанням вільних людей. Нова асоціація будується на спільності інтересів всіх її членів, стверджує примат суспільних інтересів і усвідомлення суспільної необхідності праці.

Ми розглядаємо виробничий колектив як соціальне середовище, яке безпосередньо формує суспільні і особисті інтереси індивіда.

Питання про інтерес окремих осіб, груп людей, класів і суспільства в цілому є питання про співвідношення їх суб'єктивних прагнень, які

¹ Положение о социалистическом государственном предприятии. Изд-во «Экономика», М., 1966, стор. 1.

проявляються в їх поведінці і діяльності, з об'єктивним закономірним напрямом суспільного розвитку.

Суспільна активність людей визначається їх потребами, інтересами, умовами їх життя. Закони суспільного розвитку, які детермінують поведінку людей, виступають як єдність протилежних тенденцій і сил. Будь-який соціальний суб'єкт — індивід, клас, якась суспільна група або суспільство в цілому, — борючись за задоволення своїх потреб, завжди стає на той чи інший бік об'єктивних суперечностей. Тому його суспільна активність знаходиться в неминучому закономірному співвідношенні з об'єктивним напрямом суспільного розвитку, тобто характеризується певним суб'єктивним напрямом, який може або відповідати, або суперечити об'єктивному ходові суспільного прогресу. Категорія інтересу в історичному матеріалізмі служить для позначення цього напрямку соціального суб'єкта.

Ми вже підкреслювали, що інтереси особи залежать від її суспільно-економічного становища. Отже, у виробничому колективі інтереси особи, з одного боку, залежать від інтересів даного колективу, а з другого, — від інтересів суспільства в цілому. Ця залежність опосередкована впливом цілого ряду факторів. Серед них найважливішими є ступінь практичної участі у побудові комунізму, тобто, наскільки особа усвідомлює важливість свого трудового вкладу в загальну справу; світогляд і рівень освіти особи, наявність або відсутність пережитків минулого в її свідомості і поведінці та ін. Найважливіша функція колективу полягає у забезпеченні єдності суспільних і особистих інтересів.

Природу інтересу визначають закономірності розвитку виробничих сил і виробничих відносин, вирішальні фактори розвитку людського суспільства. Інтерес є рушійною силою людей у всіх сферах суспільного розвитку взагалі і виробничому колективі зокрема.

Відомо, що інтерес визначається не думками людей, а умовами їх життя. Він залежить насамперед від місця даного колективу в соціалістичній системі виробництва, від його відношення до засобів виробництва та інших умов. Інтерес — це об'єктивне соціальне явище, що відбиває об'єктивні зв'язки і відносини. Зрозуміло, що немає суспільних інтересів без суспільства, колективних без колективу, особистих без особи. «Об'єктивність інтересу означає, що сама природа і становище даного суб'єкта (суспільства, класу, людини та ін.) породжують у нього певні потреби і обов'язково потребують від нього певних дій для їх задоволення, причому необхідність породжується не його свідомістю, а умовами його суспільного буття»¹.

Інтереси завжди породжуються певним становищем людей в суспільстві та їх потребами, що зумовлені цим становищем. Вони формуються в колективі і реалізуються в колективі, і кожний колектив вносить свої специфічні особливості в зміст категорії інтересу, в процес його формування і реалізації.

Зміст категорії інтересу у виробничому колективі залежить від того, чи сприяє даний вид інтересу прогресивному розвитку особи, колективу, суспільства, чи заважає йому. Безумовним критерієм є перше, причому для індивіда інтерес повинен визначатися не суб'єктивно, а з точки зору необхідної, об'єктивної закономірності його (індивіда) розвитку.

Таким чином, щось стає інтересом після оцінного ставлення до нього з боку індивіда, колективу, суспільства, і, якщо воно буде сприяти прогресивному розвитку особи, колективу або суспільному прогресові, тоді інтерес цей буде існувати вже в уявленні колективу, суспільства як «загальне». Визначаючи інтерес як соціологічну категорію, яка відобра-

¹ Г. Е. Глезерман. «Интерес как социалистическая категория», «Вопросы философии», 1966, № 10, стор. 18—19.

жає необхідні, об'єктивні і істотні зв'язки і відносини того чи іншого суб'єкта (незалежно від того, хто виступає в ролі суб'єкта: суспільство, клас, виробничий колектив, особа), яка сприяє прогресу цього суб'єкта, не можна не відмітити, що, проявляючись в специфічних умовах виробничого колективу, інтерес не тільки набуває різних відтінків, властивих саме такому об'єднанню індивідів, але і в свою чергу сприяє становленню даного колективу. Тому, характеризуючи поняття «виробничий колектив», необхідно врахувати і роль категорії інтересу.

Отже, соціалістичний колектив можна визначити як стале об'єднання трудящих, підпорядковане єдиній системі адміністративного і суспільного керівництва, згуртоване єдиною метою створення матеріальних цінностей в межах народногосподарського плану. Це об'єднання забезпечує певні умови для формування і реалізації інтересів особи.

Треба звернути увагу на те, що соціалістичний виробничий колектив не є незмінним, однотипним в своєму житті і організації, в характері і діях окремих людей.

В умовах соціально-економічної та ідейної єдності виробничі колективи відрізняються один від одного рівнем організації праці, механізацією і автоматизацією, ступенем активності і згуртованості членів колективу, змістом ідейно-виховної роботи, ставлення людей до праці, до своїх обов'язків, рівнем розвитку суспільних інтересів.

ОБ'ЄКТИВНЕ ТА СУБ'ЄКТИВНЕ В ПОНЯТТЯХ
ЦІННОСТІ Й ОЦІНКИ

В. С. Манешин

Найбільш широко й виразно поняття цінності вперше було визначено А. Смітом в його труді «Про багатство народів» у вигляді корисності і, таким чином, спроможності задовольняти потреби та бажання людини. Проблема цінності цікавила й Ейслера, який гадав, що наша розумова діяльність не створює, а лише розкриває перед нами вже існуючі цінності з їх біологічною основою. З розвитком аксіології така розбіжність у поглядах на природу й суть цінності ще більш поглибилася й стала предметом тривалих і гострих дискусій.

Прихильники суб'єктивно-ідеалістичних концепцій відривали й відривають цінності та ціннісні відношення від реального буття предметів та явищ об'єктивного світу, від їх значення для життєдіяльності людини і вважають їх досягненням людської свідомості, психічної природи суб'єкта.

«Природу цінності, суть її, — писав Ю. Вейденгаммер, — не можна шукати в об'єкті потреби — в блазі, вона криється у психічній природі суб'єкта. Світ цінностей — це світ суб'єктивно-психічних переживань, а не об'єктивно-матеріальних фікцій»¹. Сама цінність при цьому розглядається як інтуїтивна здатність психіки до почуттєвого сприймання корисності блага; переживання цінності зветься оцінкою. Цього ж погляду дотримувалися й деякі сучасні аксіологи. «Цінність, — стверджує, наприклад, Р. Б. Перрі, — є специфічним звязком, в якому речі, наділені будь-яким психологічним статусом, можуть взаємодіяти із заінтересованими суб'єктами»².

Не менш відверто з цього питання висловлюється й інший американський філософ-ідеаліст Д. Паркер. «Цінності виникають, — пише він у книзі «Філософія цінностей», з волевиявлень, а ці останні завжди належать індивіду... Фактично цінності різномірні: це — факти почуттів, бажань, задоволення, рішення, і для них немає місця в світі поза центрами досвіду»³.

На відміну від суб'єктивних ідеалістів об'єктивні вбачають у штучно створеній ними сфері ідеального буття щось самостійне, незалежне від фактів реальної дійсності і вважають цінність одним з його проявів. «Є царство цінностей, що існує для себе, справжній *Kosmos poietos*, який перебуває по той бік свідомості»⁴, — писав Н. Гартман, який, подібно до інших представників так званого феноменологічного напрямку в філософії та аксіології як її складової частини, відносив цінності до окре-

¹ Ю. Вейденгаммер. О сущности ценности, 1911, стор. 18.

² Р. В. Перри. The General Theory of Value. New Gort, 1929, стор. 113.

³ D. H. Parker. The Philosophy of Value, 1957, стор. 209—210.

⁴ N. Hartmann. Ehtik. Leipzig, 1926, стор. 146.

мої, «інтелігібельної» сфери. Остання у поєднанні з матерією, на його погляд, і надає їй певної значимості, перетворює в незалежний не тільки в ставленні до носія, але й суб'єкта ціннісного відношення феномен. «Цінність належить винятково предметів»¹, — стверджує він.

Особливе місце серед сучасних ідеалістичних теорій про природу і суть цінностей та оцінок посідають екзистенціалісти, які проголошують людину головним об'єктом дослідження і разом з тим мірою буття всього суцього. «Без людського існування світ являє собою ніщо»², — заявляє Хейдеггер. Екзистенціалісти ототожнюють буття як існуюче в собі з існуючим для нас у формі цінності і наполягають на тому, що всі об'єкти реального світу мають буття лише завдяки людині і своєму значенню для її існування і життєдіяльності. При цьому вони цілком ігнорують спрямовану зовні людську діяльність і до уваги беруть лише внутрішню, тому і є критерієм оцінки вони за прикладом суб'єктивних ідеалістів проголошують ту ж людську свідомість, людську психіку поза будь-якими зв'язками з дійсністю, у відриві від неї.

Погляд на природу цінності як на щось інтуїтивне та ірраціональне цілком поділяв і Д. Сантаяна. «Цінності виникають, — писав він, — з безпосередньої і неминучої реакції життєвого інтересу та ірраціонального боку нашої природи»³.

Проблема цінностей і оцінок останнім часом привертає увагу і великої групи філософів-марксистів, які перш за все звертаються до визначення самих понять і співвідношення в них об'єктивного та суб'єктивного. Одним з перших В. Тугаринов визнав цінності як предмети та явища природи й суспільного життя, що є благом для людей певної соціальної групи як дійсність або ідеал⁴. Ціннісні відношення в цьому випадку уявляються результатом акту оцінки будь-якого об'єкта, незалежно від визнання його цінністю. «Цінність же є, — стверджує він, — лише такий предмет оцінки, якості якого будуть визнані позитивними, потрібними, корисними»⁵. На його думку, цінності та оцінки — фактор об'єктивний, хоча вони в той же час мають певний відбиток суб'єктивності у вигляді можливих індивідуальних відхилень в оцінках.

Звідси й висновок про правомірність існування цінностей «самих по собі», у вигляді об'єктивних якостей предмета оцінки: «не можна погодитися з тим, що факт (предмет, окрема подія) не є цінністю. Так, хороша їжа, добрий вчинок є цінностями «самими по собі», інакше кажучи, дають користь людям безпосередньо, безвідносно до наступного»⁶.

Таке визначення цінності не заважає, між іншим, В. Тугаринову подавати її у вигляді єдності об'єктивного й суб'єктивного моментів. «Цінність як поняття, — пише він, — яке передає ставлення людини до певного об'єкта, є єдність об'єктивного й суб'єктивного моментів на основі об'єктивних якостей предмета оцінки»⁷. При цьому об'єктивний момент — якості предмета оцінки — розглядаються як звичні якості, що визначають ставлення суб'єкта оцінки та її характер, завжди зумовлений впливом на усвідомлення явищ зовнішнього світу.

¹ Н. Гартман. Эстетика. Издательство иностранной литературы, М., 1958, стор. 106.

² М. Heidegger. Vom des Grundes. F/M, 1955, стор. 33.

³ Дж. Сантаяна. Три рода красоты. Современная книга по эстетике. ИЛ., М., 1957, стор. 242.

⁴ В. П. Тугаринов. О ценностях жизни и культуры. Изд-во Ленингр. ун-та, 1960, стор. 3.

⁵ В. П. Тугаринов. Проблема ценностей в марксистской философии. Материалы к совещанию (симпозиуму) по современным проблемам материалистической диалектики. М., 1965, стор. 9.

⁶ В. Тугаринов. Марксистская философия и проблема ценности. Сборник статей «Проблема ценностей в философии», М.—Л., 1966, стор. 20.

⁷ В. П. Тугаринов. Проблема ценностей в марксистской философии, стор. 12.

В. Василенко також розглядає ціннісні відношення у вигляді єдності об'єктивного й суб'єктивного, але, на відміну від В. Тугаринова, визначає цінність «як момент значення будь-якого явища, речі, вчинку, взагалі суцього для життєдіяльності певної людини, класу, суспільства, роль цього суцього в їхньому житті»¹. При цьому під об'єктивною стороною цінності розуміється її залежність від реальних властивостей об'єкта, який виступає носієм цінності, під суб'єктивною стороною — ті визначення самого суб'єкта, зміна яких виключає зміну самих цінностей. «Матеріально-практичними властивостями людини, що становлять суб'єктивний фактор цінності, є потреби»² — закінчує він.

Оцінку В. Василенко визначає «як акт усвідомлення цінності явищ, предметів, подій», як «усвідомлення їх людської суті, їх значення для людини»³. На його думку, діалектико-матеріалістична інтерпретація цінності як моменту взаємодії конкретно-історичної людини і оточення, що існує незалежно від суб'єктивного свавілля і незалежно від того, усвідомлюється вона (цінність) чи ні, правильно усвідомлюється чи відносно неї помиляються — таке розуміння цінності створює твердий ґрунт для постановки і правильного розв'язання проблеми істинності оцінок»⁴.

Цю точку зору цілком поділяє і С. Попов, який, визначаючи цінність як значущість того чи іншого предмета для життєдіяльності людини і розвитку суспільства в цілому, в той же час заявляє: «Цінність — це предмети та явища (матеріального або духовного порядку), спроможні задовольнити які-небудь потреби людини й суспільства, служити їх інтересам; це матеріальні або духовні блага»⁵.

На його думку, цінності кінець кінцем завжди мають суспільний характер, виникають з практичного ставлення людини до дійсності і неможливі поза людською практикою. «Хоча ціннісні відношення, — наполягає він далі, — неминуче включає деякий суб'єктивний момент, оскільки оцінка йде від людини і зв'язана з її індивідуальністю, однак не оцінка створює цінність, а, навпаки, цінність є та основа, на якій виникає оцінка»⁶.

С. Попов категорично заперечує проти визнання людини у сукупності різноманітних проявів її життєдіяльності мірилом цінності всього суцього і вважає «єдиним і універсальним критерієм істинності оцінювального пізнання і мірилом цінності суспільно-історичну практику»⁷. З цим пов'язані і його скарги на Шекспіра, який проголосив вустами Гамлета, що речі не мають цінності, оскільки цінність існує в погляді людини на них.

Цілком ігнорує суб'єктивний фактор у ціннісному відношенні Р. Кетхудов. «Цінність, — заявляє він, — не будучи природною властивістю, є об'єктивна властивість дійсності, бо вона відображена в перетвореній формі або структурі самого предмета»⁸. Корисність предмета, таким чином, його цінність може бути представлена, на думку Кетхудова, не його фізичним, природним змістом, а суспільною функцією, спроможністю задовольняти ту чи іншу людську потребу. Це загальновідоме положення ні в кого не викликає і не може, мабуть, викликати

¹ В. О. Василенко. Цінність і оцінка. «Наукова думка», Київ, 1964, стор. 18.

² В. О. Василенко. Указаний твір, стор. 18.

³ Там же, стор. 74.

⁴ Там же, стор. 146.

⁵ С. И. Попов. Категории ценности и оценки и марксистская философия. Научные доклады высшей школы. «Философские науки», 1965, № 5, стор. 56.

⁶ С. И. Попов. Указанный твір, стор. 58.

⁷ Там же.

⁸ Р. Г. Кетхудов. Об оценке как гносеологической категории. Вестник Московского университета, серия VIII, экономика, философия, 1965, № 4, стор. 71.

заперечень. Однак мова йде про суспільну функцію, «відображену в предметах», що породила «такі явища первинної суспільної свідомості, як анімізм, антропоморфізм, фетишизм, ідолопоклонство, магію і таке інше»¹. У такому вигляді суспільна функція перетворюється далі у Р. Кетхудова в суспільний зміст об'єктів ціннісного відношення і набуває дещо самодостатнього значення, сама стає їх властивістю, незалежною від людини й людства. «Цінність полягає не тільки в суспільному змісті предметів та явищ, — пише він далі, — але в спроможності цього суспільного змісту задовольняти людські потреби.., цінність протистоїть людській свідомості як факт об'єктивної дійсності»².

Своє логічне завершення такий погляд на співвідношення об'єктивного й суб'єктивного в поняттях цінності й оцінки набув у протиставленні А. Молчанової людини й цінності як незалежного від неї об'єкта. Виходячи з того, що оцінці людиною предмета в розумінні його потреби, придатності, корисності і т. д. передують незалежне від свідомості відношення між людиною як частиною об'єктивної діяльності і її оточенням, Молчанова наполягає на тому, що це відношення не можна звести до зв'язку духу й природи, не можна прирівнювати до відношення ідеального і матеріального, до суб'єктивного відношення. Воно об'єктивне, відбивається, а не створюється в ідеальному акті оцінки.

Оцінка — лише окрема форма відбиття, змістом якої є об'єктивне відношення, взаємозв'язок³. Отже, на її думку, оцінки не відбивають окремої субстанції, відмінної від тієї, що є об'єктом констатації, вони й «не є звичайне привнесення суб'єктивного моменту до об'єктивного констатування. Їх об'єктивний зміст у тому, що вони дають інформацію про дійсність, відображуючи об'єктивні відношення, взаємодії між предметами. Це стосується і тих оцінок, в яких відбиваються відношення, об'єктивна взаємодія між людиною як частиною реального світу та іншими сферами буття»⁴.

Аналогічну позицію в питанні про співвідношення об'єктивного й суб'єктивного у поняттях цінності й оцінки займає Л. Столович та деякі інші автори.

Критичний аналіз усіх наведених вище точок зору на проблему цінностей та оцінок в їх сукупності неможливий без визнання того, що історія боротьби людини за своє існування є одночасно й історією її здатності диференціювати у відповідності із своїми потребами предмети та явища навколишнього світу, їх численні і часом дуже різноманітні властивості — відокремлювати корисне від шкідливого, приємне від неприємного, добро від зла. На основі цієї взаємодії між суб'єктом-індивідом, соціальною групою або суспільством в цілому, з одного боку, і об'єктом навколишнього світу — з другого, і виникли уявлення про цінність всього сущого для підтримки людської життєдіяльності, так само як і реальні ціннісні відношення.

Без людських потреб ніщо не має і не може мати ніякої цінності. З цього погляду потреби як неодмінна умова буття людини виступають критерієм, за допомогою якого всі об'єкти зовнішнього світу, що взаємодіють із людьми, поділяються на ті, що відповідають, і ті, що суперечать їх потребам, і в залежності від цього оцінюються.

Людина як біологічна й суспільна істота потребує необхідних для її нормальної життєдіяльності предметів та явищ, яким властиві ті чи інші якості. Потреби існують у вигляді активного вибіркового ставлен-

¹ Р. Г. Кетхудов. Об оценке как гносеологической категории. Вестник Московского университета, серия VIII, экономика, философия, 1965, № 4, стор. 71.

² Там же, стор. 71, 72.

³ А. С. Молчанова. На вкус, на цвет... «Искусство», М., 1966, стор. 97.

⁴ Там же, стор. 99.

ня до дійсності, можливого лише при певному стані суб'єкта. Виховання, спосіб життя, соціальне оточення, суспільно-історична практика та інші умови, в тому числі і особливості біологічної організації, психіки впливають як на потреби, так і на погляди відносно засобів їх задоволення. Відмінності, що виникають при цьому, становлять один з найважливіших проявів особи, її характеристику, ознаку людської індивідуальності, на відміну від ознаки виду у тварин.

Але індивідуальні відмінності не виключають можливості існування спільних для даної соціальної групи, класу, нації, нарешті, всього суспільства матеріальних і духовних потреб, хоча останні не являють і не можуть являти собою їх простої арифметичної суми. Діалектична єдність індивідуальних та загальних потреб передбачає і збігання, і наявність суперечностей між ними, тому що визначаються вони кінцем кінцем якісними призначеннями суб'єкта, а також реальними відмінностями, що існують між окремими людьми, соціальними групами, їх потребами та інтересами. Тому потреби і виступають, з одного боку, як своєрідне відображення умов існування суб'єкта, що постійно змінюються, з другого боку — його певних внутрішніх вимог, незалежно від того, йде мова про матеріальну чи духовну діяльність.

Задоволенню потреб неодмінно передую оцінка об'єктів з погляду їх відповідності висунутим вимогам, з точки зору їх придатності або непридатності для людської життєдіяльності. Оцінка, таким чином, являє собою акт, у процесі якого об'єкт у своєму бутті і своїми властивостями відповідає потребам людини і характеризується в залежності від спроможності задовольняти їх. Так, буття й природні якості золота незалежні від людини та її свідомості, існують об'єктивно і визначаються структурою та взаємодією складових його частин; у співвідношенні ж з потребами людини вони оцінюються остільки, оскільки можуть їх задовольнити.

Рідкісність золота в природі, його відносна м'якість у порівнянні з таким найбільш розповсюдженим металом, як залізо, роблять його непридатним для виготовлення знарядь праці та виробів, які характеризуються не тільки масою, але й певною міцністю. З цього погляду золото — об'єкт не тільки нейтральний, але у певному розумінні навіть і зайвий. Однак інші природні якості золота — міцність, непідлеглість окисленню на повітрі, нерозчинність у кислотах, за винятком царської водки, висока питома вага й блиск роблять його придатним для виготовлення предметів розкоші. Золото стає уособленням багатства, а також міною вартістю. Відповідно змінюється оцінка не тільки золота, але й таких його якостей, як рідкісність у природі, відносна м'якість. Рідкісність золота збільшила його мінову вартість. Його легко транспортувати, передавати з одних рук в інші. Відносна м'якість дозволяє надавати виробам із золота найрізноманітніших форм.

Взаємодіючи з середовищем, його об'єктами, людина визначає своє ставлення до них, дає оцінку, пристосовуючи до неї свої вчинки та дії. Оцінне пізнання у всіх випадках припускає відношення об'єктивного світу до людських потреб, його спроможність задовольняти або не задовольняти їх. Тому всі оцінні відношення, в тому числі й утилітарно-практичні, є суб'єктивні, бо оцінка у всіх випадках виявляє ставлення суб'єкта до об'єкта, залежить від суб'єкта, його потреб та інтересів. Звідси й уявлення про оцінку, як про окремий акт усвідомлення корисності й придатності, цінності всього суцього, різних предметів, явищ, відносин, подій, що мають місце як у зовнішньому, так і внутрішньому світі самої людини.

Оцінка — це не відображення об'єктів самих по собі, безвідносно до людини, не пізнання у вузькому розумінні цього слова, а усвідомлення

значення об'єктів для людини, їх суперечливих відношень до людських потреб.

Оцінка — одна з найважливіших форм пізнавальної діяльності людини, регулятор взаємодії її із зовнішнім середовищем, і в цій своїй якості вона виступає в ролі специфічного акту, що визначає, в якій мірі предмет задовольняє потреби суб'єкта. Це не означає, однак, що немає і не може бути загально-обов'язкового критерію оцінок, як стверджував А. В. Луначарський, що «для оцінок, як і для смаків, не існує мірила»¹, як вважають неопозитивісти Огберн та Німкоф.

Людина — частина природи, її найвищий прояв. Але сформувалася вона у суспільстві, і поза суспільством її існування немислиме.

Оцінюючи предмети та явища перш за все за їх спроможністю задовольняти різноманітні індивідуальні потреби, людина в той же час пристосовується і до вимог класу, нації та суспільства в цілому, з встановленими ними нормами як продуктом певних природно-історичних умов існування даної спільності і тих взаємозв'язків, що існують у ній поміж людьми на даному етапі їх історії. Сповнюючись соціальним змістом, оцінки й цінності залишаються і далі суб'єктивними у всіх відношеннях, за винятком одного — самого джерела цінності, об'єкта оцінки, котрий в будь-якому ціннісному відношенні є стороною, протилежною суб'єктові.

Акт оцінки породжує ціннісні відношення з їх підсумком — цінність як результат взаємодії людини і світу предметів, явищ, процесів, конкретно-історичного суб'єкта і реального об'єкта.

Цінність, таким чином, не можна протиставити людській свідомості у вигляді факта об'єктивної дійсності, як це робить Р. Кетхудов або, слідом за А. Молчановою, розглядати як незалежну від людини — об'єкта. Так само необгрунтовані й спроби ототожнити цінності з предметами та явищами об'єктивного світу, доводити правомірність їх існування «самих по собі» як об'єктивних якостей предметів оцінки і зводити суб'єктивний фактор в аксіологічному аспекті сприйняття буття до можливостей лише індивідуальних відхилень.

Такий висновок — результат не тільки відсутності суворого розмежування між суб'єктом і об'єктом, урахування їх якісних відмін та ступенів активності, але, головним чином, ігнорування того факту, що основою ціннісних відношень є потреби людей, що формуються за обов'язковою і активною участю свідомості, а не поза нею і незалежно від неї. Забуття цього у всіх випадках неминуче спричиняє ігнорування суб'єктивної сторони у поняттях оцінки й цінності і як наслідок цього — протиставлення людині цінності як об'єктивно існуючого предмета, явища або процесу.

Цінність як результат взаємодії людини і реального світу характеризується такими рисами: її абсолютною умовою є буття об'єкта ціннісного відношення і буття суб'єкта, для якого об'єкт має певне значення, виступає як засіб задоволення його різноманітних потреб.

У ролі об'єктів оцінного або ціннісного відношення виступають предмети, явища й процеси навколишнього світу, природи, суспільного життя, а також внутрішній світ самої людини, її вчинки й дії, спрямовані на задоволення тих чи інших людських потреб. Незалежно від ступеня їх зв'язку із свідомістю та зумовленості нею об'єкти ціннісного відношення характеризуються як пасивний фактор цього відношення і як суще в собі — протистоять людській свідомості, яка, подібно до

¹ А. В. Луначарский. Этюды. М.—Пг., 1922, стор. 57; W. Ogburn, M. Nimkoff. Sociologu. New York, 1958, стор. 721.

судді, виносить свій вирок у формі оцінки з точки зору придатності або непридатності їх для людської життєдіяльності.

Суб'єкт ціннісного відношення як носій потреби за своїм складом різноманітний і може бути окремою людиною, соціальною групою, класом, нацією і суспільством у цілому. На відміну від об'єкта, суб'єкт ціннісного відношення активний як у розумінні і можливості вибору, так і в спроможності перетворювати й створювати нові об'єкти у відповідності із своїми потребами.

Не менш важливий при цьому і той факт, що активність суб'єкта різноманітна у межах існуючих відмінностей між людьми й соціальними групами, їх позицій у будь-яких умовах при оцінці будь-яких явищ і предметів світу, що нас оточує. Людина — мірило цінності всього суцього.

Як суще в собі, об'єкт у своєму бутті і своїх якостях не залежить від людини, в той час як у значенні суцього для нас він в своєму бутті і своїх якостях співвідноситься з потребами людини й характеризується в залежності від спроможності задовольняти їх.

Незалежне від людини буття об'єкта є необхідна умова його цінності: його оцінка з точки зору визначення природи самого суб'єкта потреби виступає у всіх випадках як її суб'єктивний фактор. Зміна природи суб'єкта, його внутрішньої організації змінює і його потреби, потім оцінки і врешті решт — цінність об'єкта. Цінність не є щось таке, що породжується психічною природою суб'єкта, його суб'єктивно-психічними переживаннями, інтуїтивною здатністю психіки чуттєво сприймати якусь особливу корисність блага, як запевняють прихильники суб'єктивно-ідеалістичних концепцій. Ототожнюючи оцінки і емоції, вони тим самим перекручують природу ціннісних відношень, містифікують та спотворюють їх роль і значення в єдиному психологічному акті, за допомогою якого не тільки розкривається зміст досліджуваних об'єктів, але й пізнається їх відношення до потреб людини, а далі забезпечуються відповідні реакції організму, його емоції у вигляді стану задоволення або незадоволення, симпатії чи антипатії, що є джерелом різних прагнень та дій.

Реальні ціннісні відношення людини й об'єкта та оцінки, що виникають внаслідок цього, не тільки складні, але й діалектично суперечливі: носій цінності, об'єкт ціннісного відношення може бути в одному випадку благом, в іншому — злом, приємне на перший погляд може виявитися шкідливим для людської життєдіяльності або просто непотрібним. Це стосується не тільки матеріальних, але й духовних цінностей. Але в будь-якому конкретному відношенні конкретне явище може бути тільки благом або злом, воно ні за яких умов одночасно не може бути і тим і іншим. Тільки в процесі історичного розвитку благо може стати злом, а зло — благом.

Дехто вважає, що більш високим у цьому розумінні абсолютним критерієм цінності «є розвиток людства, прогрес суспільства в цілому»¹. Але чи можна розглядати прогрес суспільства сам по собі, безвідносно до того, що він дає людям, наскільки служить цілям повнішого і всебічного задоволення його постійно зростаючих потреб? Відомо, що суспільний розвиток, прогрес суспільства — процес постійного виникнення, розвитку й зміни суспільно-економічних формацій, перехід від однієї формації до іншої, більш прогресивної. При цьому перемагає не тільки вищий тип організації суспільного виробництва, але й більша матеріальна заінтересованість у результатах своєї праці перш за все безпосередніх творців матеріальних благ. Тому й критерієм цінності не мо-

¹ В. О. Василенко. Цінність і оцінка, стор 21.

же бути прогрес сам по собі, незалежно від того, що несе він людям — творцям матеріальних благ і всьому суспільству в цілому.

Оцінне пізнання не протистоїть власне пізнанню або пізнанню у вузькому розумінні цього слова. Останнє має на меті пізнання речей самих по собі, їх внутрішньої структури та закономірностей становлення й розвитку взаємозв'язків. Його необхідним елементом є оцінка предметів і явищ в їх відношеннях один до одного, а не до людини та її життєдіяльності. У даному випадку та частина людського пізнання, яка становить поняття власне пізнання, має на меті розуміння світу таким, яким він є як суще в собі: воно абстрагується від його значення і, таким чином, оцінки з погляду можливостей задоволення тих чи інших людських потреб. Однак абстрагування і навіть байдужість деяких галузей науки до цінностей своїх предметів тільки уявні — врешті решт метою будь-якого пізнання є задоволення людських потреб.

Разом з тим деякі науки у зв'язку з диференціацією людських знань в тій чи іншій мірі ігнорують оцінне пізнання у всій його повноті, ухиляються від безпосередньої оцінки ролі конкретних предметів і явищ навколишнього світу для життєдіяльності людини. У зв'язку з цим і виникла необхідність виділити оцінну сторону її відношень до дійсності, а потім і умовно розподілити пізнання взагалі — на пізнання у вузькому значенні цього слова та пізнання оцінне, на пізнавальне й оцінне судження як про дві різні і в той же час тісно пов'язані сторони цього відношення.

Якщо мета пізнання в його вузькому значенні, або, інакше кажучи, пізнавального судження, полягає в тому, щоб проникнути у внутрішні закономірності об'єктів, їх взаємозв'язки і встановити факти незалежно від ставлення до них людини, то в оцінному пізнанні перш за все виявляється відношення об'єкта до суб'єкта, встановлюється цінність об'єкта для суб'єкта. В оцінці, таким чином, з'єднуються об'єкт і суб'єкт і одночасно визначається цінність як момент відношення.

Основу ціннісних відношень становлять потреби. Щоб задовольнити їх, усі живі істоти повинні швидко реагувати на всі зовнішні подразники й диференціювати їх на корисні та шкідливі. Вже в акті цієї вибіркової реакції виявляється оцінка в її зародковій формі, а далі виникають і відповідні захисні дії проти шкідливих подразників. З ускладненням біологічної організації відповідно змінюється і характер оцінки і захисні засоби організму. У високорозвинутих тварин акти оцінки ще більш ускладнюються й стають одним з найважливіших факторів регламентації їх поведінки й пристосування до середовища, їх боротьби за існування.

Але оцінки тварини не виходять за межі інстинктивних форм усвідомлення значення тільки тих предметів та явищ, з якими вона безпосередньо зіштовхується. У цих випадках оцінка завжди залишається пасивною, служить виключно цілям пристосування до середовища. Тварина не може активно впливати на дійсність, змінювати її, як це робить людина, у бажаному для себе напрямку.

На відміну від тварини, яка оцінює предмети та явища тільки за зовнішнім виглядом і розташуванням у просторі, людина за допомогою мислення спроможна проникнути у внутрішню суть об'єктів і оцінити їх з урахуванням усіх якостей і властивостей, особливостей структури й складових компонентів.

Акти оцінки доповнюються у людей також їх здатністю активно впливати на об'єкти оцінки й змінювати їх у залежності від своїх потреб, цілей, інтересів. Завдяки цьому людина має можливість не тільки оцінювати, але й переглядати оцінку вже існуючого, оцінювати минуле й майбутнє, дійсне і можливе, і не тільки природу, але й саму себе.

Проблема співвідношення власне пізнання й оцінки — одна з найважливіших у теорії пізнання. На початку становлення людини і людського пізнання останнє було невід'ємне від оцінки, становило з нею єдине ціле, одночасно з пізнанням природних властивостей об'єктів виникла і їх оцінка з точки зору спроможності задовольняти ті чи інші людські потреби. Відокремлюючи корисне від шкідливого, добро від зла, людина разом з тим у процесі суспільно-історичної практики поступово усвідомлювала і природні якості об'єктів як суще в собі, вчилася диференціювати їх у відповідності до їх форми, внутрішньої структури та характеру взаємодії з іншими об'єктами реального світу. При наявності в первісних синтезованих поняттях одночасно і оцінкового і пізнавального моментів перевага, однак, у всіх випадках залишалася за оцінкою, яка допомагала в ту віддалену епоху орієнтуватися і тому мала першорядне значення; пізнавальний же елемент виступав у вигляді додатку до ціннісного відношення як головного стимулу пізнання.

З все більш глибоким проникненням людини в таємниці світу й удосконалення засобів закріплення одержаних результатів пізнання поступово розмежовуються оцінювальні та пізнавальні поняття, а далі виникають і відповідні судження. Але ця диференція ні в якому разі не означає втрати взаємозв'язку між пізнанням і оцінкою — пізнавальні судження, як і раніше, формуються лише на підставі оцінних суджень.

Така діалектична єдність оцінки й пізнання найбільш яскраво виявляється у взаємодії прикладних і теоретичних наук. Якщо перші досліджують свої об'єкти переважно з погляду їх цінності, можливості безпосереднього практичного використання в інтересах людини і суспільства, тобто з погляду пізнання сущого для нас, то теоретичні науки дають знання сущого в собі, задовольняють потребу в пізнанні як такому. Однак прикладні науки мають в своєму розпорядженні не тільки оцінювальні, але й певне коло пізнавально-оцінних понять та суджень. У ході наукового прогресу останні набувають теоретичного характеру й кінець кінцем наближаються до теоретико-пізнавальних понять і суджень.

З розвитком суспільства й нагромадженням наукових знань диференціація прикладних та теоретичних наук поглиблюється: предметно-практичні оцінки все більш зосереджуються навколо прикладних наук і стають їх винятковим здобутком, а знання про внутрішню структуру предметів та явищ звільнюються від оцінних суджень і робляться здобутком теоретичних наук. Взаємозв'язок між прикладними та теоретичними знаннями при цьому не тільки зберігається, але й змінюється — оцінні судження з часом дедалі більше ґрунтуються на знанні внутрішньої структури об'єктів та законів їх розвитку, тобто на знанні власне пізнавальному. Виникнення ж нових оцінювальних знань та ідей у всіх випадках вимагає їх теоретичного обґрунтування, що сприяє переоцінці, яка, в свою чергу, рухає пізнання вперед.

Діалектична єдність оцінки і пізнання існує також і в самому оцінному судженні, в структурі якого відзначається наявність певних пізнавальних елементів, тому що судження про цінність невід'ємне від судження про її носія і від суб'єкта ціннісного відношення. У зв'язку з цим оцінці судження як такі можливі у певній мірі лише в їх відносному розумінні — якщо в пізнавальному судженні основу становить інформація про суще в собі, а оцінка як його частина є тільки привхідний елемент, то фундамент оцінного судження складається з інформації про цінності об'єкта, пізнавальна ж сторона визначає лише її глибину й точність, певною мірою істинність самої оцінки, що, однак, не усуває істотної відмінності між істиною і цінністю.

Істина як адекватне відбиття об'єктивної дійсності суб'єктом передбачає відтворення предмета, що пізнається таким, яким він існує поза свідомістю людини і незалежно від неї. У даному випадку мова може йти тільки про таке пізнання, в процесі якого людина, ігноруючи особисті симпатії та антипатії, прагне до ролі стороннього спостерігача і зосереджує свою увагу і зусилля на тому, щоб розкрити і з'ясувати об'єктивні закономірності, які існують незалежно від взаємодій з нею і поза ними. На відміну від істини цінність відбиває не тільки об'єктивну сторону предметів та явищ, не тільки той факт, що суще для нас неможливе без сущого в собі, але й в такій же мірі і наше ставлення до об'єктів зовнішнього світу, оцінку їх як обов'язкову умову і критерій їх цінності.

Звідси й відмінності між цінністю і буттям, між сущим в собі і сущим для нас. Якщо цінність неможлива не тільки без об'єкта, але й без суб'єкта ціннісного відношення, тобто без реальної взаємодії об'єкта і суб'єкта, то вона — лише результат цієї взаємодії світу і людини, внаслідок чого встановлюється здатність усього сущого задовольнити людські потреби. Поза цим реальним відношенням до суб'єкта все суще втрачає свою цінність, перестає бути її носієм. З цієї точки зору світ, взятий як суще у собі, безвідносно до людини, не являє ніякої цінності, хоча й залишається об'єктивною реальністю з усіма притаманними йому властивостями, якість і законами розвитку. Так само суб'єкт не можна розглядати як джерело цінності, якщо брати його ізольовано від об'єкта й поза відношень до нього.

Реальний світ існує незалежно від людини, але ціннісна визначеність його предметів та явищ немислима без самої людини. Цінність у всіх випадках передбачає наявність не тільки світу предметів та явищ, але й людини з її потребами і постійним прагненням до їх задоволення. Це функція двох перемінних, кожна з яких виступає як необхідна умова ціннісного відношення і цінності як її результата, як єдність сущого в собі і сущого для нас.

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОГО
ТА СУБ'ЄКТИВНОГО В ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ

Л. М. Стеценко

Специфіку художнього освоєння світу не можна звести до особливостей втілення одиничного, особливого, загального в художньому образі, до своєрідності засобів узагальнення. Така характеристика ще не розкриває суті художнього узагальнення, є однобічна і неповна. Зведення мистецтва лише до чуттєво-конкретної форми пізнання навколишньої дійсності не враховує його творчої сторони як особливого виду практично-духовної діяльності, перетворює в наглядно-ілюстративний посібник наукових праць, що дублює наукові істини, але в більш доступній, наглядній формі.

Образність сама по собі не є відмітна, властива тільки творам мистецтва риза, хоча і дуже важлива для художнього освоєння світу. У свій час О. І. Білецький у статті «Карл Маркс, Фрідріх Енгельс та історія літератури» відзначав: «Ми говоримо лише про переважний, але не виключно образний характер художньої літератури і повинні визнати остаточно, що серед наукових праць є ряд таких, від розгляду яких історик художньої літератури не має права ухилятися»¹.

З образним відображенням дійсності ми зустрічаємося і в суто наукових працях, де образність іноді зумовлена логікою викладання. Так, відомий хірург Н. Г. Пирогов, говорячи про пересаджування шкіри, образно описав весь процес приживлення клаптика на новому місці, порівнюючи його з «новоприщепленою гілкою», що потребує старанного догляду².

Разом з тим у нашій естетиці широко розповсюджена точка зору, згідно з якою специфіка мистецтва зводиться лише до образного відображення дійсності. Проте своєрідність засобів, форми відтворення дійсності, повинні бути викликані іншими, глибшими причинами, до яких перш за все слід віднести своєрідне співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в художньому освоєнні світу. Питання про співвідношення об'єкта і суб'єкта у художній творчості є головним, визначальним. Взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного безпосередньо стосується питань специфіки художньої творчості, в результаті якої світ об'єктивної реальності волею художника перетворюється в світ відбитий, створений особою останнього.

У наш час здається дивною точка зору А. Воронського, який захищав у 30-х роках тезис «чистої» об'єктивності мистецтва. «Митець, — писав він, — дуже часто замість предметів прекрасних самих по собі, дає нам трактовку їх, але справжнє мистецтво починається там, де явища, люди живуть своїм, незалежним від митця життям, є прекрасними

¹ А. И. Белецкий. Избранные труды по теории литературы. Изд-во «Просвещение», М., 1964, стор. 238.

² Див. «Литературная газета», 1967, № 14, стор. 11.

незалежно від того, як він до них ставиться. Усе мистецтво полягає саме в цьому»¹. Згідно з принципами А. Воронського, митець — безпристрасний реєстратор подій, що відображаються, його творча індивідуальність нівелюється, творець художніх цінностей перетворюється в безликого робота. Цілком ясно, що такий погляд на мистецтво збіднює його. Не випадково теорія «чистої» об'єктивності мистецтва у свій час була піддана різкій критиці.

У марксистській естетиці наших днів навряд чи хто насмілиться відкрито розривати діалектичну єдність об'єкта і суб'єкта у мистецтві, проте, якщо не прямо, то посередньо такий розрив іноді допускається. Так роблять, наприклад, прихильники теорії естетичних якостей дійсності. А. Столович, В. Ванслов і деякі інші представники цієї теорії недооцінюють роль суб'єкта в художній творчості. Під «суб'єктом» вони розуміють тільки «саме пізнання, відображення, що здійснюється на практиці»², естетичні ж відношення розглядаються як відбиття у свідомості об'єктивних естетичних властивостей. У зв'язку з цим естетичне значення художнього образу залежить від об'єктивних, незалежних від митця естетичних властивостей дійсності, які проголошуються специфічним предметом мистецтва³.

Правда, А. Столович припускає, що митець свідомо «створює певну естетичну властивість як художній образ», проте він тут же акцентує увагу читача на тому, що, незважаючи на свідому діяльність митця, «естетична властивість його (художнього образу. — Л. С.) буде об'єктивною, існуючою... незалежно від свідомості і волі митця»⁴. З одного боку, автор ніби допускає митця до свідомої, активної роботи над художнім образом, відмічаючи, що «митець, звичайно, повинен розуміти закономірний зв'язок між такими-то зв'язками, відношеннями матеріалу і характером естетичної властивості...», і він створює такі відношення, зв'язки матеріальних форм, розраховуючи, що ці зв'язки і відношення дадуть певну естетичну властивість»⁵. А з другого боку, митець безсилий, бо «свідомо створюючи образ..., не передбачає, яка естетична властивість виникне об'єктивно»⁶.

Тим самим А. Столович приводить нас до думки, що митець безсилий впливати на створюваний ним художній образ, він спроможний лише пасивно відображувати цілком об'єктивні естетичні властивості. Будучи результатом діяльності митця, художній образ ніяк не залежить від свідомого характеру цієї діяльності: все відбувається поза волею автора. Суб'єкт у значенні свідомості особи може тільки сприймати те, що знаходиться перед ним, у процесі формування естетичного він не бере участі. Він не може творчо перероблювати об'єкт: внаслідок своєї природи він не впливає на зміну об'єкта. Оскільки естетичні властивості оголошуються суцільно об'єктивними, то, дійсно, не можна припустити залежність об'єкта художньої творчості від свідомості суб'єкта — художника. Встановлюється одностороння пасивна залежність суб'єкта від об'єкта, і ні про яку активність суб'єкта в художній творчості не може бути мови.

Ігнорує творчу роль суб'єкта і так звана теорія факту. Слід відзначити, що це не нова теорія. Ще в 20-х роках «лефовські» голоси прого-

¹ А. Воронский. Искусство видит мир. Изд-во «Круг», М., 1928, стор. 88.

² В. В. Ванслов. Проблема прекрасного. Госполитиздат, М., 1957, стор. 77.

³ Л. М. Столович. Эстетическое в действительности и искусстве. Госполитиздат, М., 1959, стор. 236.

⁴ Там же, стор. 47.

⁵ Там же.

⁶ Л. М. Столович. Указ. твір, стор. 236.

лошували «правду факту» в мистецтві. І в наш час іноді прогляне на сторінках преси стара «теорія факту». «...Реальний герой не потребує трансформації, — стверджує Іван Падерін. — Він сам по собі «велика правда», і не треба вішати на нього літературні бантики. Щира правда сильніша за вигадану»¹.

Таку ж точку зору висловлює А. Іванов: «...в житті бувають випадки, коли окремі факти стають носіями багатьох властивостей, у тому числі і естетичних. Проста розповідь про них виливається у форму яскравого образу... Стилiстична обробка цих фактів не має вирішального значення. Вона тільки сприяє чи тормозить сприймання їх, але не створює нічого нового»². Згідно з цією теорією в мистецтві можливі випадки, коли роль митця зводиться до ролі стиліста, що активно не впливає на дійсність, яку він зображує.

Як свідчить історія світового мистецтва, спроби відокремити об'єктивне від суб'єктивного на практиці спричиняють сумні наслідки.

Протягом кількох років точилися бурні дебати навколо так званого нового роману. Представники цієї течії в літературі проголосили певну свободу митця від дійсності, замовчуючи питання про пізнання останньої. «Неороманісти» прагнуть дослідити «трансцендентні якості дійсності», тобто їх цікавить те, що лежить «поза межами» чуттєво сприйманого світу.

Звідси постійне прагнення утекти від дійсності в світ підсвідомості, повне зневажання об'єктивних відношень; вимисел проголошується самоціллю мистецтва. Дуже добре з цього приводу сказав А. Твардовський: «...вчорашній сон вашої бабушки — це теж частина дійсності, і якое, хоча б посереднє свідоцтво про неї, форма відображення. Але я не хочу, щоб мене це «бачення» бабушки примушували вважати за справжню дійсність»³. Таким чином, реальність для представників «нового роману» — лише суб'єктивне бачення індивідуума, позбавлене всякої внутрішньої логіки. І в ньому вони вбачають свободу письменника.

Представники «нового роману» схвалюють не тільки цілковиту свободу від дійсності, але й цілковиту свободу від суспільства. «Ніякий моральний тиск, ніякі міркування, які благородні б вони не були, не можуть примусити письменника створювати завербовані твори»⁴, — проголошує один з теоретиків «неороманістів» письменниця Наталі Саррот. Таким чином, «неороманісти» проголошують ізоляцію письменника від суспільства. Але неможливо жити в суспільстві і не залежати від нього. Представники «нового роману» не хочуть цього розуміти і з страху перед історією, і це страх самовбивць. «Коли мистецтво рве зв'язок між собою і дійсністю, воно чинить самогубство, заперечуючи дійсність, воно заперечує тільки само себе: прекрасна ізоляція — не більш ніж камера смертника»⁵.

Абсолютизація суб'єктивного, як і возведення в абсолют об'єктивного — це по суті дві сторони однієї медалі, які ведуть кінець кінцем до загибелі мистецтва.

Для справжнього мистецтва характерна повага до реальної, а не примарної дійсності, діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного.

¹ «Вопросы литературы», 1966, № 9, стор. 40.

² А. И. Иванов. Роль мировоззрения в творчестве писателя, изд-во Саратовск. ун-та, 1962, стор. 171—172.

³ А. Т. Твардовский. Речь на конгрессе Европейского сообщества писателей. «Иностранная лит-ра», 1966, № 1, стор. 246.

⁴ Я. Мюрдаль. О будущем романа. «Иностранная лит-ра», 1964, № 6, стор. 212.

⁵ В. Минич. Парадоксы вокруг искусства. «Иностранная лит-ра», 1966, № 3, стор. 191.

Об'єктом у мистецтві може виступати будь-яке явище, процес об'єктивної дійсності в їх взаємозв'язках з людиною. Практично немає нічого такого, що не могло бути відображено у творах мистецтва.

Суб'єкт пізнання взагалі може бути представлений суспільством та його складовими частинами: нацією, класом, партією, колективом, особою. Особа, що виступає як суб'єкт, не є щось ізольоване, абсолютно вільне. Вона діалектично взаємозв'язана з більш загальними формами вираження суб'єкту, які конкретно виявляються в будь-якому індивідуумі.

У процесі художньої творчості суб'єктом пізнання виступає митець. В. І. Ленін відзначав величезну роль особи митця у мистецтві. «...В цій справі безумовно необхідне забезпечення більшого простору особистій ініціативі, індивідуальним нахилам»¹, — писав В. І. Ленін. Але це не означає абсолютної свободи автора. «...Абсолютна свобода є буржуазна або анархічна фраза»², — підкреслював В. І. Ленін. Митець завжди є виразником поглядів певного суспільства, нації, партії, що визначають особисту позицію митця, істотно впливають на розв'язання ним тієї чи іншої проблеми. Таким чином, суб'єкт у творчому процесі — це творець, в якому знайшли своє втілення класові, партійні, національні погляди певного суспільства.

Суб'єктивний фактор у мистецтві істотно впливає на всю будову художнього твору. Дивно, що С. Гольдентріхт не згоден з тим, що «нібито різне відображення митцями одного й того ж предмета залежить від їх суб'єктивного», «світоглядного підходу»³. Автор вважає, що «чим багатобічніші і різноманітніші зв'язки і суперечності у предметах, подіях, процесах дійсності, тим ширша об'єктивна основа для різних поглядів, точок зору, боротьби думок»⁴. Це вірно. Але перше не виключає другого. Дійсно, кожне явище багатостороннє, суперечливе і «по-різному переломлюється у різних індивідах». Але характер цього прояву зумовлює саме суб'єктивний, світоглядний підхід.

Тему загибелі «дворянських гнізд» відображено у творах багатьох письменників XIX століття, зокрема у Тургенева і Салтикова-Щедріна. І «Дворянське гніздо», і «Пошехонська старина» — твори критичного реалізму, вістря критики яких спрямоване проти дворянства і об'єктивно проти всього соціального устрою Росії, кріпосництва, що втягує все у «вир принизливого безправ'я».

Як же розв'язують проблему кріпосництва Тургенев і Салтиков-Щедрін?

За своїми політичними поглядами Тургенев був просвітителем, далеким від розуміння революційного перебудування, і назавжди залишився поступенівцем, що очікував на реформи зверху. Ліберал, правда, з демократичним ухилом, Тургенев заперечував кріпосництво. І у своєму романі відобразив цей основний конфлікт епохи — суперечність між закріпаченим селянством і дворянством. Тургенев показав, як постійна залежність селянства від волі поміщика виховувала в ньому покірність, відсутність особистої думки і т. д. Закріпачене селянство у романі представлено покірною тихою Меланкою, зламанною суворим життям, Агафією та іншими, такими ж покірними рабами. Тургенев співчував їм. Але одного співчуття було не досить. Класова позиція Тургенева привела до одностороннього висвітлення життя селянства: автор не бачив у них

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 28.

² Там же, стор. 30.

³ С. С. Гольдентріхт. О природе эстетического творчества, Изд-во МГУ, 1966, стор. 60.

⁴ Там же.

борців за поліпшення життя, за скасування кріпацтва. Політичні погляди Тургенева відбилися на результатах художнього освоєння дійсності.

Інакше підходить до цієї теми Салтиков-Шедрін. Як революційний, селянський демократ, він вбачав своє завдання в тому, щоб показати непокірність селян, їх виступи проти кріпосництва. У «Пошехонській старині» ми зустрічаємося, правда, через цензуру з дуже короткими, описами селянської помсти кріпосникам. Тут непокірність — головна риса російського селянина, хоча рабську забитість селян теж відображено у творі. Автор основну увагу приділяє кріпосним протестантам. Це і своєрідний протест Аннушки, і Маврушка, що не бажає примиритися із закріпаченням, і релігійний протестант Сатир-скиталець. Салтиков-Шедрін не припускає сентиментального розчулювання перед селянською відсталістю, забитістю.

Два митця, два різних підходи до однієї теми. Звичайно, слід враховувати багатоплановість, багатозначність будь-якого явища, процесу. Але саме суб'єктивний фактор у мистецтві істотно впливає на відображення дійсності у художньому творі. Як у науці, так і в мистецтві суб'єкт відіграє активну роль. Але співвідношення об'єкта і суб'єкта в науці та мистецтві досить специфічні. У науковій творчості суб'єкт визначає цілеспрямованість дослідження, глибину проникнення в об'єкт. Проте він не зливається з об'єктом у процесі пізнання. Для наукової творчості характерне прагнення «зняти» суб'єктивність, пізнати об'єктивні закономірності явища в їх чистому вигляді.

Зовсім інше спостерігається у художньому освоєнні дійсності, для якого характерне зрощення, внутрішня єдність об'єкта відображення та його суб'єкта. Митець не просто «індивідуалізує» загальний, зміст не просто пропускає його «крізь призму» своєї суб'єктивності. Його погляди, оцінки, як і об'єкт пізнання, входять у зміст творчого процесу. В художній творчості суб'єктивні погляди митця об'єктивуються, входять безпосередньо у тканину твору. Дуже добре з цього приводу сказав Сергій Образцов: «Зустріч з бізоном іспанської печери тому викликає таке хвилювання, що це зустріч не з твариною, а з людиною, яка намаювала бізона. Зустріч через тисячоліття. І зустріч ця завжди особиста. Завжди зустріч двох»¹.

Дійсно, художній твір неможливо звести лише до об'єктивної реєстрації фактів дійсності: він завжди несе в собі і риси об'єктивної реальності, і риси особи автора, його ставлення до життя, його погляди. Долі героїв тісно переплітаються з власною долею митця. Про що б не йшла мова, які б важливі проблеми він не розв'язував, усе оцінене і розглянуте ним співвідноситься з його власним, моральним, громадським досвідом. Митець не може розкрити духовний світ свого героя, не проявляючи того, до чого його вабить і що викликає огиду.

Митець творить, «виходячи з своєї суб'єктивності». Але суб'єктивність художньої творчості не має нічого спільного із суб'єктивізмом, що завжди припускає «каприз і пусту сваволю». Справжня творча суб'єктивність митця тісно пов'язана із об'єктивним. «Поет повинен знати людське життя і з внутрішнього і зовнішнього боку, — писав Гегель, — і, увібравши в своє внутрішнє «я» усю широчінь всесвіту і його явища, відчуті його там, пронизати його, поглибити і перетворити»². Тільки така єдність об'єктивного та суб'єктивного відкриває митцю простір для оригінальної творчості.

Таким чином, для мистецтва характерна діалектична єдність об'єкта і суб'єкта: митець завжди прагне, з одного боку, до максимальної

¹ С. В. Образцов. Эстафета искусства. «Искусство кино», 1966, № 1, стор. 68—69.

² Гегель. Соч., т. 14, Изд-во Соцэклит, М., 1958, стор. 192.

об'єктивності відображення, а з другого — до найяскравішого прояву свого письменницького «я». Цю діалектичну єдність ігнорує «теорія факту», яка кінцем кінцем призводить до натуралістичного копіювання дійсності. Такий підхід до художньої творчості був підданий гострій критиці на IV з'їзді письменників СРСР. «Непокоїть, — підкреслював у своєму виступі Максим Танк, — що в наші журнали почав проникати якийсь «малий реалізм» — реалізм незначних фактів, переживань, натуралістичних деталей, що відводять у бік від важливих питань, вирішальних подій, соціальних узагальнень»¹.

Відображення тих чи інших сторін дійсності у творах мистецтва не самоціль, — це засіб впливу на розум і почуття людей. Мистецтво примушує слухача, глядача, читача відчувати дійсність, любити, ненавидіти, захоплюватися, зневажати.

Суб'єктивний момент у творах мистецтва — об'єктивна закономірність. Навіть природа у творах мистецтва сприймається не як точна копія дійсності, а як побачена, відчута творцем. Говоримо ж ми про сумноліричні пейзажі Левітана або про захоплено-горді картини Ниського.

Мистецтво — не байдужий реєстратор фактів дійсності. Воно завжди боротьба «за» або «проти». Оцінка дійсності, що пізнається і відображується митцем — неодмінна умова будь-якого твору мистецтва, де гносеологічний аспект не можна відділити від аксеологічного. Яких би проблем життя природи або суспільства не торкалося мистецтво, вони завжди розв'язуються не самі по собі, а в їх зв'язку, взаємовідношенні, оцінці людиною.

Класова, партійна належність митця завжди посилює, відтіняє суб'єктивну оцінку явищ дійсності у мистецтві.

Якщо під класовістю ми розуміємо захист митцем інтересів того чи іншого класу, а під партійністю — внутрішню переконаність митця, в цьому розумінні обидві ці категорії суб'єктивні.

Оцінка явищ об'єктивної дійсності як необхідна складова частина входить у зміст нового, створеного волею митця явища. Це нова реальність, у якій митець відтворює і об'єкт пізнання і себе як суб'єкта пізнання, в їх єдності. Така органічна діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного в художній творчості є непорушним принципом мистецтва.

---

¹ Літературная газета, 1967, № 22, стор. 4.